

УДК 7.036:339.9|(81)«1951/2024»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/81-2-10>

Світлана ОБОРСЬКА,

orcid.org/0000-0003-3148-6325

кандидат мистецтвознавства, професор,
завідувач кафедри івент-менеджменту та індустрії дозвілля
Київського національного університету культури і мистецтв
(Київ, Україна) *lychia0801@gmail.com*

Євгеній ШИШЛЮК,

orcid.org/0000-0002-7358-7864

доктор філософії з образотворчого мистецтва, декоративного мистецтва, реставрації,
доцент кафедри мистецтвознавчої експертизи
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна) *e.shyshliuk@gmail.com*

ТРАНСФОРМАЦІЯ БІЕНАЛЕ У САН-ПАУЛУ: ВІД ЄВРОПОЦЕНТРИЗМУ ДО ГЛОБАЛЬНОГО ДІАЛОГУ

Міжнародна бієнале мистецтва в Сан-Паулу є унікальним культурним феноменом, який упродовж семи десятиліть відображає глобальні соціокультурні зміни та еволюцію у мистецьких дискурсах. **Метою дослідження** є аналіз ключових етапів становлення та трансформації Міжнародної бієнале мистецтва в Сан-Паулу як важливого культурного явища. **Методологія дослідження** базується на міждисциплінарному підході. **Методами дослідження** є: **історичний метод** – для аналізу етапів становлення та розвитку бієнале в Сан-Паулу, **порівняльний метод** – для виявлення відмінностей та схожості між кураторськими стратегіями бієнале в Сан-Паулу в різні періоди її існування, **культурологічний аналіз** – для дослідження впливу локального контексту на концептуальні підходи бієнале, метод узагальнення – для оформлення підсумків дослідження. **Наукова новизна**. Вперше в українському мистецтвознавстві розглянуто становлення та розвиток найвпливовішої бієнале Латинської Америки – бієнале у Сан-Паулу. Виділено чотири етапи її трансформації, а також встановлено таку специфічну рису інституційної моделі цієї мистецької події, як тісна інтеграція з музейною установою, що забезпечує сталий розвиток мистецьких та виставкових практик. **Висновки**. Досвід бієнале в Сан-Паулу демонструє, як культурна подія може одночасно підтримувати національні традиції, популяризувати сучасне мистецтво і сприяти глобальному діалогу. Її трансформація від початкової орієнтації на європейські мистецькі традиції до інклюзивної моделі, що підтримує різноманіття та ґрунтується на деколонізаційному підході, свідчить про гнучкість і здатність мистецтва реагувати на виклики часу. Аналіз засвідчив, що завдяки здатності бієнале адаптуватися до змін вона сама ставала чинником соціальних перетворень. У роки диктатури бієнале була простором для опору, де проблеми свободи слова, соціальної справедливості та прав людини знаходили своє відображення у символічних і метафоричних формах. У період демократизації бієнале розширила географію, включивши творчість митців із Латинської Америки, Африки та Азії, що зробило її платформою для культурного обміну та деколонізації. Сучасний етап розвитку характеризується прагненням до інновацій та створення горизонтальних кураторських моделей.

Ключові слова: сучасне мистецтво, постколоніалізм, глобалізація, західноцентризм, артпринк, куратор в мистецтві.

Svitlana OBORSKA,

orcid.org/0000-0003-3148-6325

PhD in Art History, Professor,

*Professor at the Department of Event Management and Leisure Industry
Kyiv National University of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine) lychia0801@gmail.com*

Yevhenii SHYSHLIUK,

orcid.org/0000-0002-7358-7864

*PhD of Fine art, Decorative Art, Restoration,
Associate Professor at the Department of Art Expertise
National Academy of Culture and Arts Management
(Kyiv, Ukraine) e.shyshliuk@gmail.com*

TRANSFORMATION OF THE SAO PAULO BIENNALE: FROM EUROCENTRISM TO GLOBAL DIALOGUE

The Sao Paulo International Art Biennale is a unique cultural phenomenon that, for over seven decades, has reflected the global sociocultural changes and the evolution of artistic discourses. The purpose of the study is to analyze the key stages of the establishment and transformation of the Sao Paulo Biennale as a significant cultural event. The methodology of the study is based on the interdisciplinary approach. The methods used include: historical method – to analyze the stages of the Sao Paulo Biennale's formation and development; comparative method – to identify differences and similarities between curatorial strategies of the Sao Paulo Biennale across various periods; culturological analysis – to examine the influence of the local context on the Biennale's conceptual approaches; and generalization method – to formulate conclusions. The scientific novelty. For the first time in Ukrainian art criticism, the establishment and development of Latin America's most influential Biennale – the Sao Paulo Biennale – has been analyzed. Four stages of its transformation have been identified, as well as a unique feature of its institutional model has been established: its close integration with the museum institution, ensuring the sustainable development of artistic and exhibition practices. Conclusions. The experience of the Sao Paulo Biennale demonstrates how a cultural event can simultaneously preserve national traditions, promote contemporary art, and foster global dialogue. Its transformation from an initial focus on European artistic traditions to an inclusive model that supports diversity and is grounded on a decolonization approach underscores the flexibility and responsiveness of art to contemporary challenges. The analysis revealed that, through its adaptability, the Biennale itself became a driver of social changes. During the years of dictatorship, the Biennale served as a space for resistance, addressing the issues of freedom of speech, social justice and human rights through symbolic and metaphorical forms. In the democratization period, the Biennale expanded its scope to include the works of artists from Latin America, Africa, and Asia, transforming it into a platform for cultural exchange and decolonization. The modern stage of development is characterized by a focus on innovations and the creation of horizontal curatorial models.

Key words: contemporary art, postcolonialism, globalization, Eurocentrism, art market, art curator.

Постановка проблеми. Сучасні глобальні соціокультурні зміни вимагають переосмислення традиційних підходів до репрезентації мистецтва на сучасному артринку. В цьому контексті Міжнародна бієнале мистецтва в Сан-Паулу, як одна з найстаріших і найвпливовіших артподій світу, стала важливою платформою для деколонізаційного дискурсу. Це відповідає сучасним тенденціям подолання західноцентричного вектора у світовому мистецтві. Вона є прикладом успішного культурного проєкту, що інтегрує локальні особливості з глобальними тенденціями. В умовах, коли мистецтво дедалі частіше використовується як інструмент культурної дипломатії та соціальної трансформації, аналіз бієнале у Сан-Паулу дозволяє висвітлити інституційні та кураторські моделі, які відповідають викликам сучасності, сприяють розширенню мистецького діалогу та включенню маргіналізованих спільнот до глобального артдискурсу.

Аналіз досліджень. Проблематику бієнале в Сан-Паулу в контексті глобальних змін у сфері сучасного мистецтва досліджують такі зарубіжні мистецтвознавці як Ф. Аламбер, Б. Альтшулер, І. Вайтлегг, А. Гарднер, А.-Г. Магальяс, Ч. Грін, Ч. Моргнер, К. Хіменес та інші. Зокрема, у своїх публікаціях А.-Г. Магальяс (Magalhães, 2015) аналізує твори, зібрані для колекції Музею сучасного мистецтва Сан-Паулу завдяки бієнале, починаючи з середини ХХ століття. Вчена наголошує на відмінностях у способах поповнення музейного зібрання з огляду на трансформаційні процеси бієнале. І. Вайтлегг (Whitelegg, 2021–2022)

вивчає історію бієнале в Сан-Паулу в контексті опору бразильському диктаторському режиму та акцентує на інституційних аспектах тих бієнале, які не отримали достатнього розгляду. Особливий інтерес становлять праці кураторів, пов'язані з бієнале (В. Заніні, Л. Лагнадо, Ш. Лейрнер, А. Хуг). Водночас у сучасній українській мистецтвознавчій літературі досвід бієнале у Сан-Паулу не досліджується.

Метою дослідження є аналіз ключових етапів становлення та трансформації Міжнародної бієнале мистецтва в Сан-Паулу як важливого культурного явища.

Виклад основного матеріалу. Трансформація моделі Міжнародної бієнале мистецтва в Сан-Паулу є прикладом того, як мистецька подія може не лише відображати, але й активно впливати на соціально-політичні та культурні процеси. Основні етапи її розвитку свідчать про відхід від традиційно західноцентричних наративів та орієнтацію на формування інклюзивної платформи, яка сприяє глобальній інтеграції та підтримці мистецького різноманіття на артринку. Початкова орієнтація на європейські мистецькі зразки та експозиційні моделі поступилася місцем соціально відповідальним кураторським стратегіям, орієнтованим на репрезентацію культур Глобального Півдня, корінних народів і маргінальних спільнот. Бієнале у Сан-Паулу слугує не лише виставковим майданчиком, а й суспільно-політичною платформою, що сприяє поширенню ідей культурного різноманіття, глобальної відповідальності та необ-

хідності соціальних змін. Такий підхід підкреслює роль мистецтва як дієвого інструмента культурної дипломатії, що поєднує естетичні та соціальні аспекти. Бієнале у Сан-Паулу має ключове значення для формування національної культурної ідентичності Бразилії, що відповідає її історичному контексту та політичним прагненням. Завдяки тісному зв'язку з місцевими музеями, вона слугує прикладом сталої моделі, здатної підтримувати інновації та зберігати історичну пам'ять.

Бієнале у Сан-Паулу (другої найстарішої бієнале мистецтва у світі після Венеційської бієнале) заснована у 1951 році в результаті спільних зусиль художників, архітекторів і бізнесменів, орієнтованих на підтримку авангардного мистецтва та модернізацію культурного середовища Бразилії. Ініціатором Бієнале в Сан-Паулу став італійсько-бразильський промисловець Ч. Матараццо (1898–1977), який прагнув інтегрувати Бразилію в міжнародний культурний простір (São Paulo, n.d.).

Час заснування бієнале збігся з важливими змінами у світовій політиці та економіці. Після Другої світової війни Європа втратила свою панівну роль у глобальному масштабі, поступившись місцем новим супердержавам – Сполученим Штатам Америки та Радянському Союзу. Ці держави, що мали континентальні розміри та статус позаєвропейських центрів сили, вступили у геополітичне протистояння за гегемонію у світі. У такому контексті бієнале у Сан-Паулу стало символом прагнення Бразилії до інтеграції у глобальний культурний простір. Це цілком закономірно, з огляду на те, що Бразилія є постколоніальною країною, соціальні та економічні структури якої залишаються обтяженими наслідками експлуатації та ієрархії навіть через два століття після здобуття незалежності від Португалії (Cesarino, 2024).

За словами художнього керівника першої бієнале в Сан-Паулу Л. Г. Мачадо: «За своїм визначенням бієнале має виконувати два головні завдання: поставити сучасне бразильське мистецтво не в протистояння, а в живий контакт з мистецтвом решти світу та водночас Сан-Паулу прагнуло б завоювати позицію світового мистецького центру» (Machado, 1951). Тож основною метою бієнале стало ознайомлення бразильської громадськості зі світовими мистецькими досягненнями, а також формування національної культурної ідентичності в умовах постколоніального періоду.

Інституційна підтримка проєкту здійснювалася, першою чергою, через Музей сучасного мистецтва Сан-Паулу (Museu de Arte Moderna de São Paulo, MAM), заснований 1948 року (Sobre o MAM, n.d.), а також Музей мистецтв Сан-Паулу

(Museu de Arte de São Paulo, MASP), створений у 1947 році (Sobre o MASP, n.d.). Ці культурні установи були платформою для популяризації модерністських ідей, формування артринку та культурної інфраструктури Бразилії.

МAM та бієнале в Сан-Паулу мають тісний історичний зв'язок, де музей виступає як інституційна основа та ініціатор проведення бієнале. Важливим аспектом взаємодії між ними є внесок бієнале у поповнення колекцій цього музею – у МAM зберігається значна кількість робіт, які були створені в межах бієнале в Сан-Паулу (Magalhães, 2015). Така взаємодія забезпечила успішну інтеграцію бієнале в мистецьку інфраструктуру міста.

Трансформації бієнале в Сан-Паулу в історичному контексті, багато в чому відбувалися відповідно до тогочасної кон'юнктури та можна виділити чотири ключові періоди її розвитку.

Перший період (1951–1963) відзначається орієнтацією на модернізм і на європейські мистецькі традиції та виставкові практики, які вважалися еталонними. Зразком для організації заходу стала Венеційська бієнале, а виставкова програма включала твори європейських модерністів. Впродовж майже всього першого періоду бієнале фінансувалася коштом МAM. Однак у 1962 році було створено спеціальний фонд, заснований Ч. Матараццо, до якого долучилася також державна підтримка, адже заснування бієнале у Сан-Паулу було не лише мистецьким, а й політичним жестом. Це пов'язано з тим, що зосередженість бієнале на культурній модернізації відображала прагнення до розширення ролі Бразилії на міжнародній арені. Так бієнале стала важливим елементом культурної дипломатії, спрямованої на подолання ієрархій, характерних для колоніального та постколоніального контексту.

Цей період можна схарактеризувати як запозичення європейських моделей з метою популяризації модернізму в Бразилії та зміцнення національної культурної ідентичності.

Другий період (1964–1985) збігається з періодом військової диктатури. Державний переворот був підтриманий військовими, частиною політичної еліти Бразилії та США, які в контексті Холодної війни прагнули запобігти «лівому повороту» в Латинській Америці. Роки диктатури вплинули на всі аспекти бразильської культури. Репресії та політична цензура викликали хвилю еміграції інтелектуалів і митців. Водночас бієнале трансформується в майданчик для мистецького опору. Проблеми свободи слова, прав людини та соціальної справедливості почали відігравати важливу роль у програмах бієнале. Політична ситуація

стимулювала митців шукати нові, метафоричні форми висловлення протесту. Мистецькі жести не були прямими, художники використовували мову символів та абстрактних образів для критики авторитарного режиму (Whitelegg, 2021–2022). Крім того, у 1969 році низка художників бойкотувала бієнале на знак протесту проти порушень прав людини, таким чином звернувши увагу міжнародної спільноти на репресії в країні.

Цей період характерний тим, що попри домінування західноцентричних наративів, бієнале в Сан-Паулу стало звертатися до тем ідентичності, соціальної нерівності та постколоніалізму. Мистецькі форми ставали експериментальними, як-то перформанси, які дозволяли митцям уникати прямої цензури.

Третій період (1985–2005) пов'язаний з процесами демократизації після завершення диктатури. Проекти бієнале були орієнтовані на теми, пов'язані з питаннями національної та регіональної ідентичності, репрезентації корінних народів та етнічних меншин, культурного різноманіття. Зросла увага до митців із Латинської Америки, Африки та Азії. Таке переосмислення кураторської стратегії є відображенням загальної тенденції деколонізації культури та інтеграції локальних мистецьких практик у глобальний контекст. У 1994 році Україна вперше була представлена проектом Ігорям Подольчака «Мистецтво в космосі» та живописними роботами Олега Тістола. У 1996 році Україну представляв Ілля Чичкан. Куратором обох українських делегацій була Марта Кузьма (Українська презентація, б.д.).

Цей період характеризується інтернаціоналізацією та розширенням географії учасників, а також створенням умов для інклюзивного мистецького діалогу в межах деколонізаційного підходу. Бієнале залучала художників з різних континентів, що сприяло культурному обміну, представленню різноманітних мистецьких практик та інтеграції бразильського мистецтва на світовий артринок.

На **четвертому етапі** (2006 – дотепер) бієнале адаптується до викликів глобалізації та відбувається зміна формату мистецького заходу. У 2006 році кураторка Л. Лагнадо ініціювала відмову від національних павільйонів, що відкрило шлях до міжнародних проєктів. А у 2010 році національні презентації на Бієнале в Сан-Паулу були скасовані на користь колективної роботи міжнародної команди кураторів (29th São Paulo, 2010). Тематика бієнале акцентована на екологічні, соціальні питання та на деколонізацію – залучення корінних народів, етнічних меншин і маргіналізованих груп стало неодмінною частиною програм.

Інтеграція у виставкову практику сучасних технологій (використання цифрових медіа та інтерактивних форматів) розширило аудиторію та підвищило залученість глядачів. Бієнале остаточно відійшла від західноцентричних поглядів.

Сьогодні бієнале у Сан-Паулу зберігає свою ключову роль у презентації сучасного мистецтва Латинської Америки та постколоніальних країн. Вона адаптувалася до сучасних викликів як відповідь на тенденції, які Ф. Аламбер називає ерою кураторів та глобального мистецтва (Di Carlo, 2016).

Остання 35-та бієнале в Сан-Паулу проходила з 6 вересня по 10 грудня 2023 року під назвою «Хореографія неможливого». Її тематика була присвячена питанням різноманітності, а метафора хореографії слугувала відправною точкою для розгляду проблем постколоніалізму та опору політичним структурам як «спроба зламати ієрархії, етичні та нормативні процедури, які створюють вертикальні структури влади, цінності та насильство інституційних установ – які світ більше не підтримує» (Choreographies, 2023). Над виставкою працювала команда кураторів, поєднаних між собою горизонтальною взаємодією (тобто без головного куратора). На бієнале було представлено понад 1 000 робіт 121 художника, переважно з країн Глобального Півдня. Значну увагу приділено мистецтву корінних народів (As coreografias, 2023).

Тож четвертий період Бієнале в Сан-Паулу є прикладом успішного культурного проєкту, що інтегрує локальні особливості з глобальними тенденціями. Її формат дозволяє представляти мистецькі практики, які водночас зберігають унікальність національних традицій і резонують із сучасними світовими викликами.

Наукова новизна. Вперше в українському мистецтвознавстві розглянуто становлення та розвиток найвпливовішої бієнале Латинської Америки – бієнале у Сан-Паулу. Виділено чотири етапи її трансформації, а також встановлено таку специфічну рису інституційної моделі цієї мистецької події, як тісна інтеграція з музейною установою, що забезпечує сталий розвиток мистецьких та виставкових практик.

Висновки. Досвід Бієнале в Сан-Паулу демонструє, як культурна подія може одночасно підтримувати національні традиції, популяризувати сучасне мистецтво, формувати артринок та сприяти глобальному діалогу. Її трансформація від початкової орієнтації на європейські мистецькі традиції до інклюзивної моделі, що підтримує різноманіття та ґрунтується на деколонізаційному підході, свідчить про гнучкість і здатність мистецтва реагувати на виклики часу. За свою історію бієнале у Сан-Паулу

перетворилася з локального інструмента модернізації бразильського мистецтва на глобальну платформу, що інтегрує мистецькі практики корінних народів, етнічних меншин та маргіналізованих спільнот. Це дозволило їй посісти одне з ключових місць у мистецькому світі та створити унікальну модель, яка гармонійно поєднує локальні особливості з глобальними викликами.

Аналіз засвідчив здатність бієнале до трансформації, завдяки чому вона сама ставала чинником соціальних змін. У роки диктатури вона стала простором для опору, де проблеми свободи слова,

соціальної справедливості та прав людини знаходили своє відображення у символічних і метафоричних формах. У період демократизації бієнале розширила географію, включивши творчість митців із Латинської Америки, Африки та Азії, що зробило її платформою для культурного обміну та деколонізації. Сучасний етап розвитку бієнале демонструє прагнення до інновацій та створення горизонтальних кураторських моделей. Відмова від національних павільйонів на користь міжкультурних проєктів відкрила нові можливості для співпраці митців із різних країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 29th São Paulo Biennial, 2010. *Universes in Universe*. URL: <https://universes.art/en/sao-paulo-biennial/2010> (date of access: 24.11.2024).
2. As coreografias do impossível ganham cenário e revelam seu elenco completo. *35th Bienal de São Paulo*. URL: <https://35.bienal.org.br/as-coreografias-do-impossivel-ganham-cenario-e-revelam-seu-elenco-completo/> (дата звернення: 22.11.2024).
3. Cesarino L. Brazilian Postcolonialism and Emerging South-South Relations: A View from Anthropology. *Portuguese Cultural Studies*, 2024. № 1. P. 97. doi: <https://doi.org/10.7275/R5XS5S99>
4. Choreographies of the impossible / D. Lima et al. *35th Bienal de São Paulo*. URL: <https://35.bienal.org.br/sobre-a-35a/> (дата звернення: 22.11.2024).
5. Di Carlo J. Política das artes e arte da pesquisa: entrevista com Francisco Alambert. *Em Tese*, 2016. № 13(1). P. 243–257. DOI:10.5007/1806-5023.2016v13n1p243
6. Machado L.G. Apresentação. I Bienal do Museu de Arte Moderna de São Paulo, outubro a novembro de 1951. São Paulo: Museu de Arte Moderna de São Paulo, 1951. 226 p.
7. Magalhães A. G. A Bienal de São Paulo, o debate artístico dos anos 1950 e a constituição do primeiro museu de arte moderna do Brasil. *Museologia & Interdisciplinaridade*, 2015. № IV(7). P. 112–129. DOI: <https://doi.org/10.26512/museologia.v4i7.16776>
8. São Paulo Biennial (Brazil). *Biennial Foundation*. URL: <https://www.biennialfoundation.org/biennials/sao-paulo-biennial/> (date of access: 24.11.2024).
9. Sobre o MASP. *MASP*. URL: <https://masp.org.br/sobre> (date of access: 24.11.2024).
10. Sobre. *MAM*. URL: <https://mam.org.br/institucional/> (date of access: 24.11.2024).
11. Whitelegg I. How to Talk About Biennials That Don't Exist: Reassembling the Twelfth São Paulo Biennial (1973). *Tate papers, 2021–2022*. № 34. URL: <https://www.tate.org.uk/research/tate-papers/34/biennials-that-dont-exist-reassembling-twelfth-sao-paulo-biennial-1973> (дата звернення: 01.11.2024)].
12. Українська презентація, Міжнародна Бієнале мистецтв в Сан-Паулу. *Platform Online Tool*. URL: <https://archive.pinchukartcentre.org/exhibitions/ukrayinska-prezentatsiya-mizhnarodna-b-2> (дата звернення: 24.11.2024).

REFERENCES

1. 29th São Paulo Biennial, 2010. (2010). *Universes in Universe*. URL: <https://universes.art/en/sao-paulo-biennial/2010>
2. As coreografias do impossível ganham cenário e revelam seu elenco completo [The choreographies of the impossible gain a stage and reveal their full cast]. (2023). *35th Bienal de São Paulo*. URL: <https://35.bienal.org.br/as-coreografias-do-impossivel-ganham-cenario-e-revelam-seu-elenco-completo/> [in Portuguese].
3. Cesarino, L. (2024). Brazilian Postcolonialism and Emerging South-South Relations: A View from Anthropology. *Portuguese Cultural Studies*, (1), 97. doi: <https://doi.org/10.7275/R5XS5S99>
4. Lima, D., Kilomba, G., Menezes, H., & Borja-Villel, M. (2023). Choreographies of the impossible. *35th Bienal de São Paulo*. URL: <https://35.bienal.org.br/sobre-a-35a/>
5. Di Carlo, J. (2016). Política das artes e arte da pesquisa: entrevista com Francisco Alambert [Arts policy and the art of research: interview with Francisco Alambert]. *Em Tese*, 13(1), 243–257. DOI:10.5007/1806-5023.2016v13n1p243 [in Portuguese].
6. Machado, L.G. (1951). Apresentação. I Bienal do Museu de Arte Moderna de São Paulo, outubro a novembro de 1951 [Presentation. I Biennial of the Museum of Modern Art of São Paulo, October to November 1951]. São Paulo: Museu de Arte Moderna de São Paulo [in Portuguese].
7. Magalhães, A. G. (2015). A Bienal de São Paulo, o debate artístico dos anos 1950 e a constituição do primeiro museu de arte moderna do Brasil [The São Paulo Biennial, the artistic debate of the 1950s and the creation of the first museum of modern art in Brazil]. *Museologia & Interdisciplinaridade*, IV(7), 112–129. DOI: <https://doi.org/10.26512/museologia.v4i7.16776> [in Portuguese].
8. São Paulo Biennial (Brazil). (б. д.). *Biennial Foundation*. URL: <https://www.biennialfoundation.org/biennials/sao-paulo-biennial/>

9. Sobre o MASP [About MASP]. (n.d.). *MASP*. URL: <https://masp.org.br/sobre> [in Portuguese].

10. Sobre o MAM [About MAM]. (n.d.). *MAM*. URL: <https://mam.org.br/institucional/> [in Portuguese].

11. Whitelegg, I. (2021–2022). How to Talk About Biennials That Don't Exist: Reassembling the Twelfth São Paulo Biennial (1973). *Tate papers*, 34. URL: <https://www.tate.org.uk/research/tate-papers/34/biennials-that-dont-exist-reassembling-twelfth-sao-paulo-biennial-1973>

12. Ukrainska prezentatsiia, Mizhnarodna Biennale mystetstv v San-Paulu [Ukrainian presentation, International Art Biennale in Sao Paulo]. (b. d.). *Platform Online Tool*. URL: <https://archive.pinchukartcentre.org/exhibitions/ukrayinska-prezentatsiya-mizhnarodna-b-2> [in Ukrainian].